

Gaivališka prigimtis lietuvių literatūroje
(Juozas Tumas-Vaižgantas, Marius Katiliškis, Sigitas Geda)

Lietuvių filosofas A. Šliogeris yra pasakęs, jog tikroji žmogaus prigimtis yra buvimas didžiajame „Tarp“: tarp Dievo ir gyvulio. Žmogus, siekdamas harmonijos, bando tapti vienu iš jų: arba Dievu, arba gyvuliu. Tačiau tai, pasak lietuvių filosofo, reiškia, jog žmogus pasirinkdamas vieną nustoja būti žmogumi, nustoja būti savimi. Neretai lietuvių literatūroje galima pastabėti žmogų, kuris nustoja būti savimi, nes pasirenka vieną iš anksčiau įvardintų pozicijų. Pavyzdžiui, neoromantizmo atstovas V. Krėvė ir išeivijos rašytojas M. Katiliškis vaizduoja žmogų, pasiduodantį gaivališkajam pradui, kuris nulemia pagrindinių veikėjų likimus. Tačiau jų parašytuose kūriniuose gaivališka prigimtis pasireiškia skirtingai.

V. Krėvės kūryboje gaivališka prigimtis atveria nežmoniškumą ir brutalią jėgą. Kūrėjas lietuvių literatūroje pasižymėjo tuo, jog pirmasis parašė dramą, išsiskiriančią aiškiu išoriniu ir vidiniu konfliktu, kylančia įtampa ir dramine kolizija. Būtent tokia ir yra V. Krėvės drama „Skirgaila“. Tai istorinis kūrinys, kuris tuo metu ypač išsiskyrė iš kitų literatūros veikalų: į dramoje minimą istorinę asmenybę žvelgiama ne kaip į idealą ar autoritetą (ji nėra aukštinama kaip J. Radvano ar Maironio kūryboje), bet kaip į žmogų su vidinėmis prieštaromis, sudėtingu vidiniu pasauliu (tokią tradiciją XX a. II pusėje dramoje „Mažvydas“ tęsia ir J. Marcinkevičius). Skirgailos vidinio pasaulio prieštarumas, pažadinantis jo gaivališką prigimtį, kyla dėl sunkaus politinio apsisprendimo: ar likti ištikimam protėvių tradicijoms ir tęsti pagonybės papročius Lietuvoje, ar priėmus krikščionybę išsaugoti Lietuvą kaip valstybę, puolamą kryžiuočių ordino. Vidinis kunigaikščio konfliktas kyla iš nesugebėjimo suderinti valdovo pareigų ir asmeninės laimės siekio, kuris yra siejamas su Ona Duonute. Būtent iš šių dviejų konfliktų pastebima, jos Skirgaila yra atsidūręs tarp daugybės prieštarų, A. Šliogerio įvardinto didžiojo „Tarp“. Deja, tokioje būsenoje nevalingai pasireiškia gaivališka, gyvuliška Skirgailos prigimtis. Prigimtis valdovą verčia nežmogišku gyvuliu. Tai dramoje rodo ne tik Onos Duonutės pagrobimas, įkalinimas, bet ir paskutinis dramos epizodas – gyvo Kelerio laidotuvės. Skirgailos antagonistas, vokiečių riteris (atrodo, turintis būti Lietuvos priešus), yra konkurentas jam, kuris įkūnija kilnaus riterio idealą. Valdovui įsakius Kelerį palaidoti gyvą, riterio viduje vyksta kova tarp šviesiojo ir tamsiojo vyrų, dieviškosios ir gyvuliškosios prigimties. Keleris, rinkdamasis ne asmeninę laimę, o aukojimąsi dėl Onos Duonutės garbės, atskleidžia, jog jo auka yra kilni, užtikrinanti dvasinį išsilaisvinimą. Kaip ir Skirgaila, taip ir Keleris atsiduria didžiajame „Tarp“. Tačiau Keleris, rinkdamasis auką, renkasi dieviškąją prigimtį, o Skirgaila – gaivališką ir gyvulišką (brutalią jėgą ir nežmoniškumą). Valdovas pabaigoje palaidodamas gyvą riterį pralaimi kaip žmogus – pasiduodamas gaivališkajai prigimčiai pamina ne tik riterio idealus, bet ir moralines vertybes. Vadinasi, V. Krėvės kūryboje gaivališkoji prigimtis kyla iš vidinių prieštarų, kurios sukurdamos vidinę įtampą, palaužia ir patį žmogų.

Tačiau XX a. išeivijos kūryboje galima pastebėti, jog gaivališka prigimtis siejama ne su brutalia jėga ir nežmoniškumu, o su aistra ir instinktais. Gaivališka prigimtis M. Katiliškio kūryboje slypi gamtoje. Tai nenuostabu, nes pats rašytojas turėjo stiprų ryšį su gamta, žeme, kaimu (išeivijoje parašytame romane „Užuovėja“ atpasakojami kaimo žmogaus darbai sukuria išpūdį, jog žmogus yra suaugęs su žeme, gamtos ciklu, ir ten jaučia palaimą, harmoniją). Realistiniame romane „Miškais ateina ruduo“ kūrėjas nebevaizduoja idealaus kaimo vaizdo, priešingai, romano centre – trys miško naikavimo etapai (civilizuoto pasaulio veržimasis į uždara kaimo ir miško pasaulį, romane dažnai pabrėžiamą lanko motyvą), kurie išlaisvina veikėjų gaivališką prigimtį ir priveda juos prie dramatiškų likimų. Ryškiausiai gaivališką prigimtį galima išžvelgti Tiliaus paveiksle. Austrų psichologas, psichoanalizės pradininkas Z. Froidas teigė, jog charakteris, kurį suformuoja „ego“, „id“ ir „superego“, yra žmogaus likimas. Taikant psichoanalitinį modelį, nesunku išžvelgti, kodėl Tilius pasiduoda prigimčiai, nepajėgia valdyti savo instinktų, ambicijų. Pirmasis miško naikavimo etapas – kirtimas – atspindi Tiliaus „ego“ sutrikimą. „Ego“ – tai „aš“, kuris atsakingas už savianalizę, aplinkos vertinimą. Tačiau Tilius tuo nepasižymi, nes jis nesugeba priimti konkrečių sprendimų (miško kirtimas siejasi su perspektyvomis gauti mieste tarnybą, bet veikėjas jos nesąmoningai atsisako*, spontaniškai pradeda darbą Doveikos ūkyje), net pasakotojas, aprašydamas Tiliaus paveikslą, dažnai naudoja miglos motyvą – nepramatymą, savianalizės nebuvimą. Antrasis miško naikavimo etapas – pelkių sausinimas – išlaisvina gaivališkąją Tiliaus prigimtį, jo „id“ suaktyvėjimą. „Id“ yra atsakingas už malonumus ir instinktus, jis yra nesąmoningas. Būtent vasaros metu veikėjas pasiduoda gaivališkai aistrai, kuri yra nukreipta į Moniką. Gaivališkumą pabrėžia ir pats Monikos paveikslas, kuris dažnai aprašomas naudojant tamsumo įvaizdžius (juodi plaukai, tamsios akys). Iš tiesų Moniką galima interpretuoti kaip sireną (iš graikų mitologijos), kuri suvilioja ir pražudo vyrus. Pražūtis ženklus siunčia ir pati gamta, mat eigulys matęs, kaip vasarą iš miško bėgo gyvatės, o tai – nelaimės ženklas. Trečiasis miško naikavimo etapas – gaisras – atskleidžia gaivališkos prigimties pasekmes. Gaisrą galima interpretuoti kaip „superego“ struktūros griūtį, kuri yra vidinis cenzorius, paremtas moralinėmis vertybėmis, turintis atsilaikyti prieš žmogaus „id“. Z. Froidas sakė, jog „superego“ susiformuoja vaikystėje. Tačiau Tilius – vaikystės neturėjo. Ankstyva tėvo mirtis reiškė, jog jis iškart turėjo tapti suaugusiuoju, perimti visą ūkį, o dažnai jaučiamas atsilikimas nuo bendraamžių suformavo savimi nepasitikintį jaunuolį. Vadinasi, užaugęs be moralinio stuburo, Tilius nepajėgia atsilaikyti prieš savąjį „id“, gaivališkąją prigimtį. Degančio miško įvaizdis paskutiniame romano epizode – gaivališkos prigimties triumfas, kuris pagrindinį veikėją privedė prie žiauraus likimo (Tilius guli peršautas pono Doveikos). Taigi M. Katiliškis sugebėjo

atskleisti, jog gaivališką žmogaus prigimtį pažadina ne tik aplinka, gamta ir jos keitimasis, bet, kad ji yra sudėtingai susijusi su vidine žmogaus psichologija.

Apibendrinant galima teigti, jog lietuvių literatūroje gaivališkos prigimties klausimas yra gvildenamas įvairiai. Abu rašytojai, V. Krėvė ir M. Katiliškis, veikėjus vaizduoja atsidūrusius didžiajame „Tarp“, kuriame jie dėl sudėtingų aplinkybių nevalingai renkasi gaivališką pradą. Tačiau pastebima, jog V. Krėvė labiau akcentuoja išorinio ir vidinio konflikto įtaką žmogui, o M. Katiliškis – atkreipia dėmesį į sudėtingą žmogaus psichologiją, kurioje slypi suvaržyta gaivališka žmogaus prigimtis. Abu šie rašytojai įrodo, kokia sudėtinga ir objektyviai neapibrėžiama būtybė yra žmogus.